

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI
BÖLÜMÜ**

mm

**Prof. Dr. Mine MENGİ Adına
TÜRKOLOJİ SEMPOZYUMU (20-22 Ekim 2011)
BİLDİRİLERİ**

ADANA-2012

YAKUP KADRI'NİN *BİR SÜRGÜN VE HÜKÜM GECESİ* ROMANLARINDA GİZLİ TARİH

Yrd. Doç. Dr. Namık Kemal ŞAHBAZ
Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Türkçe Eğitimi Bölümü
nksahbaz@gmail.com

ÖZET: Bu çalışmada, Yakup Kadri'nin tarihsel-toplumsal içerikli romanlarından II. Abdülhamit dönemini ele alan *Bir Sürgün* (1937) ile II. Meşrutiyet dönemini anlatan *Hüküm Gecesi* (1927) romanları çözümlenmiştir. Çalışmada, önce, Yakup Kadri'nin genel hatlarıyla romancılığı üzerinde durulmuş, sonra, söz konusu romanlardaki gizli tarih çözümlenmeye çalışılmıştır. Çözümlemeye geçmeden önce romanların kurmaca içindeki iç zamanlarına göre olgu kuruluşları verilmiş, romanlarda gerçek hayattan alınmış kişilerin romanların kurmacası içinde anlatılan kişilikleriyle gerçek yaşamdaki kişilikleri arasındaki örtüşüklük irdelenmiştir. Romanlarda geçen kişilerin çözümlenmesi, romanların iç zamanlarının tarihsel bir süreç olarak kabul edilip birlikte değerlendirilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Eserlerin çözümlenmesinde, yazar-eser ilişkisi temel bakış açısı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yakup Kadri, Bir Sürgün, Hüküm Gecesi, gizli tarih.

ABSTRACT: In this study, Yakup Kadri, the historical novels of social comment period of Abdulhamid II, addressing the *Bir Sürgün* (1937) and Constitutional Monarchy II era tale *Hüküm Gecesi* (1927) analyzed novels. The study, first, Yakup Kadri novel writing focuses on the general outlines, then, that novels tried to resolve the secret history. Fiction novels before moving on to resolve the case within the domestic institutions according to the time given, novels, real-life people in real life personalities described in the fiction of the novels discussed parallels between personalities. Analysis of the last people in novels, novels with the evaluation of internal time was accepted as a historical process. The analysis of the works, perspective has been based on the author work relationship.

Keywords: Yakup Kadri, Bir Sürgün, Hüküm Gecesi, secret history.

Giriş

Hayatın yaratılış itibarıyla toplumsal ve tarihsel sürecin içinden doğduğu göz önünde tutulursa yazar, tarihi, sosyolojiyi ve sosyal hayatı eserlerinde yansıtma gereği hissedecektir (Grisebach, 1995: 99). Tarih içinde biçimlenen ulusların kimliklerinin göstergesi olan tepkiler, tutumlar, bireysel ya da toplumsal görünümler sergilerler. Bunlar, yazınsal metinlerle aktarıldığında tarihsel metin olma özelliğinden sıyrılarak bir estetik canlılık arz edecektir.

Yakup Kadri, sanatçı kimliğinin ilk döneminde benimsediği, “*sanat şahsî ve muhteremdir*” prensibinden Balkan ve Birinci Dünya Savaşı’nın etkisiyle ayrılıp, “*sanat evvelâ, bir cemiyetin, bir milletin malıdır; sonra da nihayet bir devrin ifadesidir*” görüşünü benimsediği sanatçı kimliğinin ikinci döneminde romanlarını yazmaya başlamıştır (Kudret, 1987: 130).

“Her roman, bir hayat tecrübesinin mahsulü olduğu kadar muayyen bir mizacın ve şahsî hayat görüşünün bir sanat eseri halinde tecellisidir.” (Kudret, 1987: 130) diyen Yakup Kadri, gençlik yıllarından beri “sosyal davalarla” (Ayda, 1974) ilgilendiğini belirtmektedir. Yazar bu sosyal davalara genellikle tarihsel açıdan bakmıştır. Tarihsel-toplumsal içerikli romanlarını şöyle ayımlayabiliriz: “*Kiralık Konak* (1922)’ta Birinci Dünya Savaşı’na gittiğimiz ve savaşa girdiğimiz yıllar ele alınır; *Hüküm Gecesi* (1927), II. Meşrutiyetin; *Sodom ve Gomore* (1928) Mütareke döneminin; *Yaban* (1912) Kurtuluş Savaşı yıllarının; *Ankara* (1934) Cumhuriyetin ilk on yılının ve *Bir Sürgün* (1937) II. Abdülhamit döneminin işlendiği romanlardır. *Panaromalar* (1953-54), 1923-1952 yıllarını kapsar” (Moran, 1995: 136).

Yazarın kronolojik romanlarının anlatımında izlediği yöntemi belirleyen –Yakup Kadri’nin etkisinde kaldığı– Fransız realist ve natüralist yazarlardır: “Roman, bir uzun yol üzerinde dolaştırılan bir aynadır” diyen Stendhal; “sanatın ödevi, doğayı kopya etmek değil, doğayı ifade etmektir” diyen Balzac; “sanat gerçeğin mizaç arasında görünüşüdür” diyen Zola bunlardan bazılarıdır (Kudret, 1987: 131). Kanımca Yakup Kadri, “siyaset edebiyatın boynuna takılmış bir taşır altı ayı geçmez, onu batırverir. Hayalin yarattığı şeyler arasında siyaset sözü açmak, bir konser ortasında tabanca patlatmağa benzer. O ses yırtıcı bir sestir ama kuvveti yoktur. Başka hiçbir aletin sesine uymaz” diyen Stendhal ile romanın işlevi konusunda bir yol ayırımındadır. O, daha çok, “bende en derin tesiri bırakan ve en çok beğendiğim yazar” (Ayda, 1974: 26) dediği Marcel Proust’un etkisinde kalmıştır.- ki “ırmak roman” yazarının yapıtını dilimize ilk çeviren odur-

Romanların Olgu Kuruluşu

Bu çalışmada, yüzeysel olarak romancılığı aktarılan Yakup Kadri’nin *Hüküm Gecesi* (1927) ve *Bir Sürgün* (1937) romanlarındaki gizli tarih çözümlenmeye çalışılmıştır. Çözümlemeye geçmeden önce romanların kurmaca içindeki iç zamanlarına göre olgu kuruluşları şu şekildedir:

Bir Sürgün, romanda başkişi olan Doktor Hikmet’in yaşamının son bir yılını aktarır. Nedeni belirsiz (?) İstanbul’dan ayrı bir sürgün hayatı yaşadığı İzmir’de tekdüze yaşamdan usanan Doktor Hikmet, kitaplar aracılığıyla tanıdığı Fransa’ya kaçmaya karar verir. Bu kaçıışı hazırlayan etmenlerin başında özgürlük simgesi olan Paris’e gidecek geminin limanda görünmesidir. Kendisini İzmir’de bira bardağının içindeki karıncaya benzeten Doktor Hikmet, gemiye kaçak olarak biner. Önce Pire’ye (Yunanistan) daha sonra da Marsilya’ya uğrayan gemi ile Paris’e varır. Daha ilk gündün başlayarak, dış dünyadan uzak bir otel odasında yaşama isteği bir yıl devam eder. Doktor Hikmet’e Paris’te yaşama sevinci aşıl原因 romanın ikincil figürü Ragıp Bey’dir. On iki yıldır Paris’te bulunan Ragıp Bey, ona rehberlik eder. Onun aracılığıyla burada yaşayan Jön Türkler’le tanışmıştır. İçe kapanık, kendini çekici bulmayan Doktor Hikmet, burada

genç bir Fransız kızına (Arlette) âşık olur. Aynı zamanda verem olur. Vuslat sancısıyla geçen iki aylık tedavi görür.-Provans'a gitmiştir- İstanbul'dan babasının gönderdiği parayla yaşam mücadelesi veren Doktor Hikmet, memleketten para gelmez olunca iyice yoksullaşmıştır. Artık yarı aç, yarı tok günler geçirir. Son günlerinde ona en çok yardımı Dr. Pienot yapar. Arlette'nin de sebepsiz gidişiyle aşkına karşılık bulamayan Doktor Hikmet, kısa zamanda ölür. Cesedi toprak parası verilmediğinden genel mezarlığa gömülür.

Hüküm Gecesi, romanda başkışı olan Ahmet Kerim'in başından geçenleri anlatır. Ahmet Kerim İttihat ve Terakki'nin denetleme hükûmeti döneminde muhalif gazete yazarıdır. *Nida-yı Hakikat* gazetesi başyazarı Ahmet Kerim ile *Sadâ-yı Millet* gazetesi yazarı Ahmet Samim gazetelerinde İttihat ve Terakki hükûmetini eleştiren yazılar yazarlar. Ahmet Kerim'in ayrıca özel yaşamındaki renklilik, her gün geçtiği cadde başında bir konaktan gelen sese âşık olmasıdır. Bu sırada Ahmet Samim öldürülür. Ahmet Samim'in öldürülmesiyle yıkılan Ahmet Kerim, muhalif gazetelerin kapatılmasıyla da işsiz kalır. Artık politikadan tiksinen Ahmet Kerim, hayallerle kurulu aşka dalar. Âşık olduğu kızın oyununa gelir. Samiye bir İttihatçının kız kardeşidir. Samiye'nin davetiyle konağa gelen Ahmet Kerim burada kızın ağabeyi ve ağabeyinin adamları tarafından baskına uğrar. Öldürüleceğini anladığı sırada Ahmet Kerim'in cesur davranışlarından etkilenen Samiye, Ahmet Kerim'i kurtarır. Yaptıklarından pişman olan Samiye, kendini affettirmeye çalışır. Başaramayınca intihar eder. Bu sırada politikaya tekrar atılan Ahmet Kerim, *Alemdar* gazetesinin başyazarı olur. İntihar eden Samiye nedeniyle daima vicdan muhasebesi içindedir Ahmet Kerim. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra, Hürriyet ve İtilaf partisinin gizli adamları tarafından muhalif gazetecilerle beraber Bekirağa Bölüğüne gönderilir. İdam edilmesi düşünülürken, Ziya Gökalp'in aracılığıyla kurtulur, Sinop'a sürülür. Orada günlük gazetelerle dahi ilgilenmeyen, Ahmet Kerim siyasal, sosyal konulardan tiksindir olmuştur. İstanbul'da tek başına kalan annesine mektup yazacak durumda dahi olmadığını anlayan Ahmet Kerim artık ruhsal yönden bitmiş, ölmüştür.

Eser-Yazar İlişkisi

Yakup Kadri'nin çözümlemeye çalıştığımız iki eserinde de en belirgin özellik, kendi yaşamından ipuçları taşıyor olmasıdır. Eserlerde yer alan kişileri, yazarın gerçek yaşamında var olan siyasî ve edebî kişiliği ön plana çıkararak ile kurmaca içinde yaratılanlar olarak tasnif etmek mümkündür. Bu çalışmada yazarın gerçek yaşamında tanıdığı ve siyasî kişilikleriyle ön plana çıkan roman kişileri çözümlenmiştir.

Hüküm Gecesi'ni "yazarın gençliğini içinde geçirdiği bir devrin hikâyesi" olarak değerlendiren Akı (2001:101), *Bir Sürgün*'ü de "düşünülp hissedildikleri halde ifadelerine imkân bulunamamış fikir ve hislerin, görüldükleri halde anlatılamamış sahnelerin, bir kelimeyle yaşadıkları halde unutulmuş bir hayatı hal ile münasebeti dolayısıyla canlandırmak için yazılmış" bir roman olarak değerlendirir.

Yakup Kadri'nin "romanlarında hareket noktaları"nın topluca değerlendirilmesinde şu tahlil çalışmanın da çıkış noktasıdır: "Romanlarının hareket noktalarına topluca bakılırsa, iki kaynaktan faydalandığı görülür: Biri kendi hayatıdır (ikinci kaynak, içinde yaşadığı topluluğun macerasıdır.). Romanlarında tip, his veya fikir cihetinden yazarlar

alakalı kısımlar vardır. Bilhassa *Hüküm Gecesi* ile *Bir Sürgün*'de fazlaca rastlanır. Her eser, dışa ait değilse bile, çok defa içe ait bir otobiyografidir. Yakup Kadri'nin eserleri de bu kaide içindedir. Çünkü erkek kahramanların çoğunun fizik veya moral portreleriyle yazarınki arasında benzerlikler görülür..." (2001: 108).

Bu bağlamda, *Hüküm Gecesi* ve *Sodom ve Gomore* romanlarında anlatılan kişilerle Yakup Kadri'nin anılarındaki koşutluğa dikkat çeken Köroğlu (1997) sonuç olarak, "Yakup Kadri'nin edebiyat efsanesinin birer unsuru olan bu roman kişileri, dış gerçekliğe aitmiş gibi görünen, fakat aslında kurmacaya zemin hazırlayan anılar aracılığıyla kendi iç gerçekliklerini daha da pekiştirmiş olarak yolculuklarını tamamlamaktadırlar." der.

Aşağıdaki çözümler, "*Yakup Kadri'nin anılarıyla romanları arasındaki etkileşimi*" bir "geçirgen duvar" (Köroğlu, 1997) olarak kabul edip, söz konusu duvarı delme çalışmalarıdır.

Bir Sürgün Romanında Gizli Tarih

Yukarıda olgu kuruluşları aktarılan romanlarda, bu çalışmayla ortaya konacak durum; romanların olay örgüsünü oluşturan gizli tarihtir. Romanlarda gerçek hayattan alınmış figürlerin romanların içinde anlatılan kişilikleriyle gerçek yaşamdaki kişilikleri arasındaki örtüşüklük ne derecededir? Romanlarda geçen figürlerin çözümlenmesi, romanların iç zamanlarının tarihsel bir süreç olarak kabul edilip beraber değerlendirilmesiyle gerçekleştirilmiştir.

Dergiler

Bir Sürgün romanının ilk sayfalarından itibaren olay örgüsünü oluşturan tarihsel gerçeklik Doktor Hikmet'in Pire'de Jön Türklerin neşriyat acentesi Cemal'le tanışması sonucunda onun sözleriyle belirginleşir. Neşriyat acentesi Cemal, ilerde kendisi için Jön Türk sıfatının bir şey ifade etmediğini söyleyecek olan Doktor Hikmet'e şunları söyler-tarih Temmuz 1904'tür:-

"Bunlar daha dün geldi. En son neşriyattır. Şu Türkçeler Mısır'da basılır. Fransızca Paris'te... Tabii Meşveret'i, Şura-yı Ümmet'i şimdiye kadar çok görmüşsünüzdür. Fakat-eminim ki, Prens Sabahattin Beyin Paris'te çıkarmaya başladığı Terakki ile, Mısır'da çıkmağa başlayan Türk gazetesinden henüz haberiniz yoktur." (BS, s.37)

Yakup Kadri, bu sözlerle tarihsel gerçekliğe bağlı kalmıştır. *Meşveret* Aralık 1895'te; *Şura-yı Ümmet* 10 Nisan 1902'de yayımlanmaya başlamasına karşın Prens Sabahattin *Terakki*'yi 1906'da yayımladığı (Mardin, 1992: 75) göz önünde bulundurulursa Yakup Kadri, bu konuda anakronizme başvurmuştur. Bu gazetelerden *Hüküm Gecesi*'nde söz edilmemiştir.

Ahmet Rıza

Cemal'in, "*Gerek Paris'te Ahmet Rıza Bey olsun, gerek Kahire'de Ahmet Saip Bey olsun, bana bütün bunları [gazete ve dergileri] bedava gönderirler.*" (BS, s. 38) diyerek söz ettiği İttihat ve Terakki yöneticilerinden Ahmet Rıza'yı Doktor Hikmet Paris'e gidince daha yakından tanıyacaktı. On iki yıldır Paris'te bulunan Ragıp Bey'in

gözünde Ahmet Rıza: “Malûm a, atinin sadrazamı olarak geçiniyor. Ve şimdiden kendini veziriazamın arka bacağı zannediyor. Bir kibir bir azamet...”(BS, s.81) biçiminde olmasına karşın Doktor Hikmet’e göre şu özelliklere sahiptir: “Hem yazıları, hem şahsı itibariyle ne mütekait mutasarrıftan farksızdı. Tavır ve edasında dâimi bir kitabeti resmîye kuruluşu vardı ve her vakit bunun insana fütur veren ekşiliği, soğukluğuyla “Sergüzeşt” müellifinin romantik taşkınlığı arasında bariz bir ruh ve karakter tezdâdı göze çarpardı.” (BS, s.156)

Ayrıca roman içinde “Avrupa medeniyetini anlamak için Auguste Comte’u’un okunması” gerektiğini dile getiren Ahmet Rıza, tarih kitaplarında şu şekilde yer almıştır:

“1889 Bursa Millî Eğitim Müdürü iken Paris’teki sergiyi görmek için giden Ahmet Rıza sürgünler grubuna katıldı ve onlar arasında hakim bir sima oldu (Lewis, 1993: 195-196). Genç Türklerin en sebatlı ve korkusuzlarından birisidir. Burada Fransız yazar Aguste Comte’u tanıması ve meşrutî bir yönetimde merkezîyetçi bir yönetimin kurulmasını isteyen düşüncelerini yaymak için Meşveret gazetesini çıkardı. Bu gazetenin başına da “orde et progres” (nizam ve terakki) sloganını koydu. Pozitivizm kendisine sesleniyorduydu, bunun nedeni pozitivizmin kendisine hem Batılı ilerlemeye katılacak bir zaman ve hem de Osmanlıları barbarlıktan tenzih eden bir öğretî sağlamasındandı” (Kocabaş, 1991: 66). Ahmet Rıza Paris’te, Fransız Pozitivistlerinden Pierre Latiffe’nin derslerine devam etmiştir. Bu yüzden pozitivizme bağlıdır. Pozitivizmin kurucusu August Comte’a göre pozitivizmin temel ilkesi İntizam ve Terakki (Ordre at Progress, Düzen ve İlerleme) idi. Ahmet Rıza’nın etkisiyle Hürriyetçiler bu ilkeyi kısmen benimseyerek örgütün ismi yaptılar. İntizam (Düzen)’i atıp yerine İttihat (birlik, birleşme)’i koydular. Onlara (Jön Türklere) göre, Avrupa; hürriyet, demokrasi, hak, adalet demektî ve bu soyut kavramları meşrutîyetçi bir yönetim eliyle Osmanlı İmparatorluğu’nda bir uygulanmaya görsün, her şey yoluna girecekti (Yerasimos (1987: 417)’tan aktaran Özdamar, 2008: 17).

B biçimde çizilmiştir. II. Meşrutîyetin ilanından sonra yurda dönen Ahmet Rıza’nın saygınlığı dolayısıyla Meclis-i Mebusan başkanlığına getirilmesi romanda çizilen vasıflarına uymaktadır: “Bu kargaşalı Meclis’in başkanı Ahmet Rıza Bey, boş yere birtakım alaycı ve küçümseyici nüktelerle birbirini kovalayan fırtınaları yatıştırmak istiyor” (HG, s. 138).

Bir Sürgün’de Doktor Hikmet Paris’e varınca sürgündeki Türklerin arasında bir dayanışma olmadığına, memleket için birlik göstermediklerine, birbirlerinin kuyularını kazmaya çalışıklarına tanık olmuştur. Bunu çoğu kez bizzat yaşamış, roman kişisi Ragıp Bey’in sözleriyle perçinlemiştir: “Geçenlerde sözüm ona bir Jeune Turc konferansı yapalım dediler, ağızlarına yüzlerine bulaştırdılar. Az kalsın tokat tokada, yumruk yumruğa gelecektiler. Ne imiş o? Sen Prens Sabahattin Bey taraftarı imişsin; ben Ahmet Rıza Bey taraftarı imişim” (BS, s. 82)

Bu olay tarih kitaplarında şu şekilde yer alır: “4-9 Şubat 1902’de I. Jön Türk Kongresi toplanmıştır. Bu toplantıda ademi merkezîyetçi Prens Sabahattin Ermenilerin ve İngilizlerin desteğini almıştı. Kongre sonucunda ‘mahalli idareler ve millî muhtariyetlerin’ kurulması için büyük devletlerin fiilî müdahalesi istenen karar merkezîyetçi Ahmet Rıza tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Kongredeki bildiriden sonuç alınamayınca Prens Sabahattin ihtilal kararı aldı” (Kocabaş, 1991: 66).

Ali Kemal

Doktor Hikmet, Fransa'da yavaş yavaş sürgündekilerle tanışıyor, onlarla diyaloga giriyordu. Bu tanışmalarda kılavuzu Ragıp Bey'dir. Doktor Hikmet'in tanıştığı kişiler arasında Ali Kemal de vardır. Ali Kemal hem *Bir Sürgün*'de hem *Hüküm Gecesi*'nde tanıtılmıştır. O, her iki eserde de silik bir kişilik olarak Doktor Hikmet, Ali Kemal'i Servet-i Fünun'da Hüseyin Cahit'le girdiği polemik nedeniyle giyaben tanımaktadır.

"Tıknaz, sarışın, iri, miyop gözlü, beyaz tombul elleri" (BS, s. 94) olan Ali Kemal, romanlar içinde şu biçimde betimlenir: *"Ali Kemal'in yumuşak ve yayvan gülümseyişi sokak coşkuluğuyla birlikte genişledikçe, genişliyordu... Ali Kemal Bey'i böyle için için rahatsız eden duygu karşısına birtakım yeni rakipler çıkmış bir eski dansözün endişelenmelerine benziyordu"* (HG, s. 173-174). *Ali Kemal, kendine mahsus bir patavatsızlıkla 'içeriki odaya' girmek istedi... Bu muharrir, beyaz etli ve sarı tüylü bir baykuş gibi o gruptan bu gruba konarak iki kahkahayla bir horultu arasında memleketin kaderiyle ilgili böyle uğursuz bir falcılıkta bulunuyor ve muvafık, muhalif herkesin keyfini kaçırmaktan başka bir şey bilmiyordu"* (HG, s. 192)

Yunan Savaşı sonuçlarını görmesi için Talat Bey tarafından çağrılan Ali Kemal hakkında Ahmet Kerim: *"Onun gibi milletin gücüne hiç güveni olmayan onun gibi bozguncu ve zayıf yürekli bir adam nasıl oluyor da böyle heybetli bir ümit ve güven vuruşmasını yakından görmeye çağrılıyordu"* (HG, 197) der.

Bir Sürgün'de Ragıp Bey ise, *"Şu Ali Kemal acayip adamdır vesselam. Acayip değil böylesine münasebetsiz derler... Hiç kimseyi beğenmez; varsa kendisi, yoksa kendisi, çünkü Sorbon'da tahsil etmişler, beyefendi hazretleri... Fakat söz aramızda, bu tahsilin de ne olduğunu ben bilirim. Ukala dümbeleği. Onda zerre kadar akıl olsaydı, Mahmut Muhtar Paşa'nın yanında topladığı beş on kuruşu borsada pamuk üzerine oyun oynayacağım diye bir hamlede batırmazdı"* (BS, s. 99-100).

Yakup Kadri'nin romanlarına yansıyan politik kişiliği Ali Kemal'i anlatırken berraklaşmaktadır. Genç Türkiye'nin kuruluş aşamasında "Ya istiklal ya ölüm" parolasıyla yola çıkan Mustafa Kemal'in tam bağımsızlık için vermiş olduğu mücadelede onun yanında yer alan Yakup Kadri'nin, milli mücadele karşısı Ali Kemal'i daha farklı anlatması beklenemezdi. Kurtuluş hareketinin başlangıcında 23 Haziran 1919 tarihli genelge ile Mustafa Kemal'i tutuklama kararı veren, İngiliz Muhipler Cemiyeti üyesi Ali Kemal'in (Atatürk, 1987: 37) İkinci Meşrutiyet öncesi ve sonrası kişiliğindeki değişimler, girdiği örgütler içindeki güvensizliği herkesçe bilinen bir gerçektir: *"Ali Kemal'den çıkarılması tasarlanan gazeteyi çıkarmak ve sonra da karşılığında bir miktar para kabul etmek şeklinde önerileri gelince Cenevre Jön Türkleri Ali Kemal'i Cemiyetten kovarlar"* (Mardin, 1992: 141).

"Ali Kemal, mutlakiyetçi Vahdettin'in adamı ya da yakını olmuştur. Buna uzun boylu bir şey denemezse de kendisi 'müfrit' bir hürriyetçilikten geldiği, üstelik özünü de hiç eksik etmediği halde, en hafif tabiriyle tarihimizin sevimsiz bir kişisidir" (Akşin, 1995: 415). "Bu sevimsiz kişi" ve Osmanlılık politikası, İzmit'te beraber asıldı (Safa, tarihsiz: 87)

Samipaşazade Sezai ve Doktor Nazım

Sadece *Bir Sürgün* romanında adı geçen şahsiyetler arasında Doktor Nazım'ı ve Samipaşazade Sezai'yi sayabiliriz. Eserde, Doktor Nazım, “‘*Bırakın, bu züppelikleri, be birader*’ diyecekti. ‘*görülen köy kılavuz istemez. Var mı sende böyle caddeler? Var mı sende böyle abideler? Memleketinde vatan kelimesini, hürriyet sözünü telaffuz edebilir misin? İşte burada edebilirsin. Ben ondan ötesini anlamam*” (BS, s. 158).

Doktor Nazım, İttihad-ı Osmanî üyesi iken İstanbul'da tutunamayacağını anlayarak (1894) Avrupa'ya kaçıp Paris'e yerleşti. Daha sonra Selanik'te Hoca Yakup takma adıyla faaliyetlerde bulunup Osmanlı Hürriyet Cemiyetini İttihat ve Terakki Cemiyetine katmıştır (Kocabaş, 1991: 32).

Doktor Hikmet'in Paris'te bulunduğu süre içinde, “şairane dalgınlığına” ve “çocukça coşkunluğuna” karşın Jön Türk grubu içerisinde en entelektüel bulunduğu kişi Sezai Bey'di. *Şurâ-yı Ümmet*'te kendisine yegâne heyecan veren yazıların çoğu Sezai Bey'in ateşli makaleleri idi. “Bunlarda samimi bir ihtilalcılığın bütün hummaları seziliyordu” (BS, s. 156).

Banarlı (1987:948)'ya göre Samipaşazade Sezai Bey, *İkdam*'da çıkan yazısının sansür edilmesinden sonra (1901) Paris'e gitti. *Şurâ-yı Ümmet* gazetesinde Abdülhamit aleyhinde yazılar yazdı.

Yukarıda *Bir Sürgün*'ün kurmacası içinde çözümlenmeye çalışılan gerçek kişilerin yanı sıra, önemli bir figür olan Morotof'un *Hüküm Gecesi*'nin çatısını oluşturan İttihat ve Terakkinin yapısal içeriğini sergileyen eleştirel değerlendirmelerinin aktarılması *Hüküm Gecesi*'nin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

“Üçüncü Selim'le, Mahmud'un bazı cezrî teceddüt ve kalkınma hareketlerine rağmen bu inhitat devresinin önüne geçilemedi. Nihayet, idare ikinci Abdülhamid'in eline düşünce işler büsbütün berbat oldu, Türkiye'nin mukadderatı meşûm bir safhaya girdi. Bu zalim hükümdarın etrafını alan birtakım ahlaksız ve hırsız adamlar milleti soyup soğana çevirdiler. Şimdi, Jön Türklük işte bu faciaya, bu galiz drama karşı bir reaksiyonu ifade etmektedir. Mithat Paşa, Namık Kemal ve arkadaşlarının kahramanca hareketleriyle başlayan ve neredeyse birkaç nesillik bir ananeye malik bulunan bu teceddüt ve reforma cereyanı muvaffak olduğu takdirde her şey yavaş yavaş yoluna girecek; memlekete, milletin kontrolüne tabi bir idare teessüs edecek, mekteplerde ilim ve fen kontrolsüz ve tahditsiz tedris edilebilecek, fikir ve vicdan hürriyeti, hayal verici bir nefha halinde bütün gizli kalmış kabiliyetleri halkın bağrından dışarıya fıskırtacaktır” (BS, s. 205).

Bir Sürgün'de Doktor Hikmet ile beraber 1904-1905 yıllarında İttihat ve Terakki örgütü üyelerinin Paris'te neler yaptıklarını, nasıl yaşadıklarını, yüzeysel de olsa örgütün yapısını hakkında bilgi edinmiş olduk. *Hüküm Gecesi*'nde ise, Paris'ten tek tek gelip Osmanlı Devletini ele geçiren kişileri, bu kişiler arasında dönen entrikaları, cinayetleri, kısmî de olsa düşünsel tartışmaları, bunlara muhalif gazeteci Ahmet Kerim aracılığıyla öğrenmekteyiz.

Hüküm Gecesi Romanında Gizli Tarih

Romanda olay örgüsünü oluşturan tarihsel gerçeklik kurmaca anlatının içine uyarlanmıştır. Romana özgü kişiler bir yana gerçek hayattan alınmış kişilerin kişilik özelliği, romandaki tarihsel süreç, gerçeklerle koşutluk gösterir.

Roman içerisinde geçen seksene yakın kişinin tek tek biyografileriyle kurmaca içindeki özelliklerinin arasındaki koşutluğun ya da karşıtlığın araştırılıp incelenmesi daha hacimli bir çalışmanın ürünü olabilir. Çalışmada, tarihsel süreç içerisinde adları hâlâ canlılığını koruyan kişiler çözümlenmiştir.

Hüküm Gecesi, geçmiş yıllarda pek çok açıdan değerlendirilmiştir. Eseri, “*tarihin edebiyata müdahalesi*” (Akı, 2001: 101), “*politikanın sanat potasında aldığı biçimdir*” (Dizdarogolu, 1966:4) genel değerlendirmelerinden önce eserde kişiler, olaylar çözümlenmiştir. Bu bağlamda eserde kişiler, “1) gerçek, 2) yazarın hayali olarak yarattığı, 3) yaşamış ve yazar tarafından ilham alınarak ortaya konulmuş” (Özbalcı, 1985: 168) kişiler olarak belirlenmiş bunların yanı sıra biri gerçek hayattan, biri hayali iki gazetecinin “*etik anlayışı*” (Atabek, 2006), “*muhalif bir gazetecinin gözünden II. Meşrutiyet dönemi*” (Özdamar, 2008: 57-78), “*dağılmaya yatkın kimlikler*” (Serdar, 2002: 20-44) şeklinde sergilenmiştir.

Siyasal ve Toplumsal Kronoloji

Romanın kapsadığı zaman diliminde yaşanan siyasi ve toplumsal olayların kronolojisini şu şekilde çıkartabiliriz:

“*Sada-yı Millet* gazetesi başyazarı Ahmet Samim’in öldürülmesi (9 Haziran 1910), Malisorlerin (Katolik Arnavutlar) ayaklanması, (ayaklanma Haziran 1911’e dek sürmüştür-Mart 1911), Gazeteci Zeki Bey’in öldürülmesi (11 Haziran 1911), İtalya’nın Osmanlı Devletine savaş ilanı, Trablusgarp Savaşının başlaması (29 Eylül 1911), İbrahim Hakkı Paşa’nın istifası ve Said Paşa’nın 8. kez sadrazam olması (29 Eylül 1911), İtalya’nın Trablusgarp’ı topraklarına kattığını ilan etmesi (5 Kasım 1911), Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurulması (21 Kasım 1911), Said Paşa’nın istifası ve ertesi gün 9. kez sadrazam olması (30 Aralık 1911), Meclis-i Mebusanın kapatılması (18 Ocak 1912), Türk Ocağının kurulması (25 Mart 1912), II. dönem Meclis-i Mebusanın açılması (18 Nisan 1912), İtalya’nın on iki adayı ele geçirmeye başlaması (23 Nisan 1912), büyük Arnavut ayaklanmasının başlaması (6 Mayıs 1912), Halaskar Zabitan Grubunun kurulması (Haziran 1912), Said Paşa’nın istifası (16 Temmuz 1912), Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın sadrazam olması (22 Temmuz 1912), Meclis-i Mebusanın feshi (5 Ağustos 1912), Osmanlı Devletinin Balkan devletleriyle ilişkilerini kesmesi (15 Ekim 1912), Uşi’de Osmanlı-İtalyan barış antlaşması imzalanması, Trablusgarp Savaşının sona ermesi (15 Ekim 1912), Bulgaristan ve Sırbistan’ın Osmanlı Devletine savaş ilan etmesi (17 Ekim 1912), Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın istifası ve Kamil Paşa’nın 4. kez sadrazam olması (29 Ekim 1912), Babiali baskını, İttihat ve Terakkinin zor kullanarak iktidara sahip olması (23 Ocak 1913), Kamil Paşa’nın zorla istifa ettirilmesi ve Mahmut Şevket Paşa’nın sadrazam olması (23 Ocak 1913), I. Balkan Savaşını sona erdiren Londra Antlaşmasının imzalanması (30 Mayıs 1913), Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülmesi ve Said Halim Paşa’nın sadrazam olması (11 Haziran 1913)” (*Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, 1064-1066).

Prens Sabahattin

Bir Sürgün'de adı sadece 1902 Jön Türkler Kongresinde geçen Prens Sabahattin *Hüküm Gecesi*'nde gerçek kimliğiyle birçok yerde anılmaktadır. Ayrıca romana özgü bir kişi olan Hasip Bey'in kişiliği, onun Edmond Demolins'in sosyal kuramlarına bağlılığı gibi Prens Sabahattin'e benzer birçok yanı vardır.

Prens Sabahattin'in Paris'ten dönüşü ve kişilik özellikleri roman içerisinde şu şekilde yer almıştır:

"İstanbul'un bütün büyükleri ve kodamanları, münevver gençleri, kadınları, çocukları, okullar, Ermeni ve Rum cemaatleri, Galata rıhtımında sıra durmuştu. Her yandan bayraklar sallıyor, buketler atılıyordu. Sabahattin Bey vapurdan karaya ayak basınca sanki denizden çıkıp başka bir denize dalmış gibi oldu" (HG, s. 156).

"Ali Kemal, Sabahattin Bey'in 'ferdiyetçilik' ve 'ademi merkezietçilik' nazariyelerini pek çığ ve pek çocukça buluyordu.

Sabahattin Bey ise, bu nazariyelerin isabetliliğine her zamandan çok inanıyordu. Genç müritlerinden birkaçına Edmond Demoulains'in kitaplarını çevirtiyor ve kendisi de bazı kitaplar yazmakla uğraşıyordu.

Ateşin saçağı sardığı bir anda biricik kurtuluş çaresinin 'ademi merkeziet' veya 'teşebbüsü şahsi'de olduğunu söyleyen bu adamın hali, memleketini düşman kuşatmış bir Alman bilginini kendisine 'Şehri nasıl kurtaralım?' diye soranlara, 'ilkokullar açınız' cevabı kadar yersiz, mevsimsiz, acayip ve hazindi" (HG, 193).

Haeckel, Büchner, Fouillé, Le Play ve Edmond Demolins gibi düşünürlerin etkisinde kalan Prens Sabahattin'in *Hüküm Gecesi*'nde eleştirel bir tutumla aktarılması, "toplum tabularımıza dokunduğu içindir". Prens Sabahattin birtakım ferdiyetçi-kapitalist-emperyalist-dinî çıkarların savunucusu olmamıştır (Mardin, 1992: 288).

II. Abdülhamit'in kız kardeşi Seniha Sultan'ın oğlu olduğu için "Prens" sanyla anılan Prens Sabahattin'in *Gelişim Ansiklopedisi*'nde aktarılan özellikleri romanda çizilen özellikleriyle koşutluk gösterir: Osmanlı toplumunun ilerleyebilmesi için teşebbüs-i şahsiye (özel girişim) ve ademi merkezietçiliğe (yerinden yönetim) ağırlık veren İngiliz-Amerikan modelinin benimsenmesini savundu. Toplumun yapısı değiştirilmediği için reform girişimlerinin başarılı olmadığını, Osmanlı insanının memur gibi değil girişimci bireyciliği temel alan biçimde değiştirilmesini önerdi (C. 16, s. 9562).

19. yüzyılda Fransa'da Le Play tarafından temelleri atılan daha sonra Henry de Tourville, Edmond Demolins, Robert Pinot ve Paul de Rousiers tarafından yapılan katkılarla sosyolojinin, kendi zamanındaki ana akımlarından biri haline gelen Scince Social akımı, sosyoloji literatüründe Le Play okulu olarak da bilinmektedir. Okul 1789 Fransız Devrimi'nden sonra toplumun huzurunu kaçırıp düzeni bozan bunalmı ve sorunları çözmek için aranan cevapların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ülkemizde Le Play okulunun (Science Social, İlm-i İçtima, Toplumsal Bilim) ilk temsilcisi Prens Sabahattin'dir. Prens Sabahattin, Le Play okulu temsilcileri içinde en çok Edmond Demolins'in etkisi altında kalmıştır. Prens Sabahattin, ekolle ve ekolun önde gelen kişi ve kuruluşlarıyla tanışmasını şöyle anlatmaktadır: "Bir gün manen ve madden çok yorgun, çok üzgün bir halde Paris'in unlu caddelerinden birinde

gezerken bir kitapçı vitrininde Edmond Demolins'in "Anglo- Saksonların Üstünlüğü Nereden Geliyor?" unvanlı eseri gözüme ilişti. Kitabı satın alarak, o gece bitirdim. O güne kadar sosyoloji alanında rastlamadığım pozitif bilimlerin yöntemlerine benzeyen bir bilimsel yöntemin varlığını sezdim. Ertesi gün aynı kitapçıya giderek Edmond Demolins'in bütün kitaplarını satın aldım. Bunları da büyük bir dikkat ve itina ile okudum. Düşüncem kuvvetlendi. Daha sonra Edmond Demolins ile tanışarak dost oldum. La Science Sociale Cemiyeti'ne giderek, bu derneğin diğer kıymetli üyeleri ile tanışıp birlikte çalışma olanağı buldum. Frederic Le Play ve Henri de Tourville'in eserlerini okudum. Bu eserlerde yer alan yöntemle Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal sorunlarını çözebileceğime, reform programı oluşturabileceğime inandım." (Kaçmazoğlu, 2003: 225).

Mahmut Celalettin Paşa'nın Avrupa'dan getirttiği öğretmenlerle yetiştirilen Prens Sabahattin'in savunduğu görüşler, Mithat Paşa'ya kadar dayanmaktadır (Kocabaş, 1991: 47). Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi olayına adı karıştırıldığı için yeniden Avrupa'ya kaçan Prens Sabahattin Kurtuluş Savaşını desteklemiştir. Osmanlı hanedanlarının yurt dışına çıkarılması nedeniyle İsviçre'ye yerleşmiş ve 1948 yılında ölmüştür.

Ahmet Samim ve Mahmut Şevket Paşa'nın Öldürülmesi

Hüküm Gece'sinin ilk ve son düğümleri olan; Ahmet Samim ve Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi olayının roman içerisindeki yansımaları ve bu olayların tarihsel görünümleri aktarıldıktan sonra söz konusu romanlar içinde adları geçen ve tarihsel süreçte yazınsal kişiliğiyle tanınanların incelenmesi başka bir çalışmaya bırakılacaktır.

"Ahmet Samim başlangıçta tıpkı Ahmet Kerim gibi fikir hayatının sınırları içinde kapanmış iken son zamanlarda birdenbire 'fiilen' politikaya atılmış ve birtakım gizli kapaklı işlere de karışır olmuştu... Ahmet Samim çoktan evli ve iki çocuk babası olmakla beraber henüz hayatını düzenleyememiş ve belki düzenlemeye de lüzum görmemişti. Çünkü ruhunda sönmek bilmeyen o edebî, gençlik coşkunluğu onu tabiatıyla kalenderce ve düzensiz yaşayış yoluna götürmüştü (HG, s. 41-42).

"Vallahi, azizim, dedi, ben artık geceleri şurada burada dolaşmaktan korkuyorum. Siz buna ister evham, ister endişe deyiniz. Gözüm yıldır artık... Bu adamlar, beni, mutlaka öldürecekler" (HG, s.43).

"Kurşun tam ensesinden girip boynundan çıkmış! Ah, görseniz ne hazin şey! Parmak kalınlığında bir parça kan bıyıklarının üstünde, şimdiden papkara pıhtılaşmış, kalmış. Yüzünde vurulduğuna dair hiçbir işaret yok. Tabiatıyla üstü başı çamur içinde...Yüzükoyun düştüğü için... Düşer düşmez herif arkasından bir kurşun daha sıkılmış...Fazıl Ahmet Bey, yalnız bir kurşun sesi duyduğunu söylüyormuş. Zavallı kokudan kendini kaybetmiş. Fırıncı dükkânına dar atılmış! Hani Bahçekapı'daki şu ünlü Rum poğaçacı yok mu? İşte, vaka, tam onun önünde olmuş... Karşı köşede polis karakolu var. Artık siz bir düşünün. Hiç kimse, hiçbir şey görmemiş; iştimmemiş! Bu olur mu?" (HG, s. 71-72).

Yukarıda romandan alınan bölümler, tarihsel gerçeklikle örtüşmektedir. Bu cinayetin ardından yapılan değerlendirmeler şöyledir:

"Muhalefetin gelişmesinde büyük rolü olan önemli olay, *Sada-yı Millet* gazetesinin başyazarı Ahmet Samim'in tıpkı Hasan Fehmi gibi, bir gece sokakta öldürülmesiydi

(9/10 Haziran 1910 gecesi)... Sorumluların adalet huzuruna çıkarılmamış olmaları, İttihat ve Terakkinin sorumluluğunu büyük ölçüde artırmaktadır” (Akşin, 1987: 181-182).

“Hani Beyazıt’a giderken Çemberlitaş’tan sonra dar bir köşe vardır! İşte, tam orada bir otomobil duruyormuş; Mahmut Şevket Paşa’nın otomobili bununla karşılaşmış, tabiatıyla o da durmak zorunda kalmış. Tam bu sırada öbür otomobilden birçok eller uzanmış, dan dun, dan dun! Ve sürüp gitmişler... bu otomobilin aldığı istikamete bakılacak olursa Çatalca yolunu tuttukları anlaşılıyor” (HG, s. 276).

İbrahim Temo, Mahmud Şevket ve Talat Paşa’nın öldürülmesini planlayanlara karşı çıktığını belirtir. Bütün engellemelerine karşın cinayetin gerçekleştirildiğini belirten Temo, anılarında bu durumu şu şekilde anlatır:

“İmparatorluğun kuvvetini elde eden İttihat cemiyeti arasına kara kedi girerek birtakımlarının anlayamayıp ayrılmaları neticesi, bazısı etrafa ve harice dağılmışlardı. Bunlardan bir Yüzbaşı, gazeteci Abdullah Zühdi, Topal Tevfik ve hembası, hatta Kalkandelenli Mehmet Paşa Deralanın oğlu Halim Bey yanında bir muhafız ile Köstence’ye gelmişlerdi.

Bunlar vatan haricinde bazı planlar kurmuş olmaları ki, Halim Bey’i Hıristiyan Arnavutlarından Neotif Efendi vasıtasıyla kandırılarak, Arnavutluk’ta yaptıkları zalimane icraat sırasında Mahmut Şevket ve Talat Paşalar gibi, o sıradaki hükümet adamlarının öldürülmesine karar vermişler ve bu kararları hakkında bana güvenerek, bu iş hakkında konuşmak Köstence’de yaptıkları toplantılarında, fikirlerini sormak üzere beni de davet etmişlerdi” (Demirbaş, 1987: 224).

Aynı olayla ilgili Sina Akşin’in tespitlerinde “önce İttihat ve Terakkili, sonra Halaskâr subaylardan olduğu söylenen Yüzbaşı Çerkez Kâzım’ın” bu suikastı yönettiği ve plan gereğince “Mahmut Şevket, Talât, Cemal, polis müdürü Azmi Bey ile Emanuel Karasu ve Maliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü Nesim Ruso öldürüleceği” yer almaktadır (1987: 234-235).

Sultan Abdülhamid’in Hatıra Defteri’nde de olayla ilgili şu bilgiler kaydedilmiştir: “Hareket ordusu kahramanının şöhretinden halas olmak ve Enver Beye Harbiye Nazırlığı yolunu açmak için Mahmut Şevket Paşa’yı güpegündüz kursunlayıp öldürdüler” (Bozdağ, 1986: 155).

Sonuç

Yakup Kadri’nin incelenen *Bir Sürgün* ve *Hüküm Gecesi* adlı iki eserinde gerçek hayatta var olan bazı olayların ve bazı kişilerin, romanların kurmacası içerisinde de gerçek hayatla koşut var oldukları tespit edilmiştir. Kurmaca içinde var olan Ahmet Rıza, Ali Kemal, Samipaşazade Sezai, Doktor Nazım, Prens Sabahattin gibi kişilerin romanda anlatılan kişilikleriyle gerçek kişilikleri -tarih kitaplarından hareketle- örtüşmektedir.

Hüküm Gecesi’nde Ahmet Samim ve Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülme olayları da dâhil olmak üzere 9 Haziran 1910 ile 13 Haziran 1913 tarihleri arasındaki siyasal, toplumsal kronoloji gerçek hayatla koşutluk göstermektedir.

Ulusal ideolojinin kalıplarını, yaratıcılığını kullanarak edebî metinlerle doldurmayı amaç edinen, romanlarındaki “bireysel ideoloji ileri düzeyde olan” Yakup Kadri’nin *Bir Sürgün* ve *Hüküm Gecesi* adlı romanlarındaki gizli tarihin çözümlenmesi, irdelenmesi söz konusu romanların günümüzde gereken değeri almalarına aracı olacaktır.

KAYNAKLAR

- Akı, N. (2001), *Yakup Kadri Karaosmanoğlu İnsan-Eser-Fikir-Üslûp*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Akşin, S. (1995), “Ali Kemal’in ‘Ömrüm’” (Kitap Tanıtımı). *Tarih ve Toplum*. S. 4, ss. 415-416.
- Akşin, S. (1987), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Atabek, G. Ş. (2006) “Türk Romanında Gazetecilerin Etik Anlayışı” *Küresel İletişim Dergisi*, S. 2, ss. 1-18.
- Atatürk, M. K. (1987), *Nutuk*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Ayda, A. (1974), “Yakup Kadri ile Mülâkat”. *Türk Edebiyatı*, S: 32, ss. 25-27.
- Banarlı, N.S. (1987), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Bozdağ, İ. (1986), *Sultan Abdülhamid’in Hatıra Defteri*, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Demirbaş, B. (Yayıma Hazırlayan), (1987), *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul.
- Dizdaroğlu, H. (1966), “Yeni Harflerle Basılması Dolayısıyla Hüküm Gecesi”, *Türk Dili*, S. 183, ss. 199-204.
- Grisebach, M. M. (1995) *Edebiyat Biliminin Yöntemleri*, (Çev: Arif Ünal), Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2003), *Türk Sosyoloji Tarihi II*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1987), *Bir Sürgün*, 5. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2002), *Hüküm Gecesi*, 5. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kocabaş, S. (1991), *Kendi İtiraflarıyla Jön Türkler Nerede Yanıldı?*, Vatan Yayınları, Kayseri.
- Köroğlu, E. (1997), “Geçirgen Duvar: Yakup Kadri’nin Anılarıyla Romanları Arasındaki Etkileşim.” *Varlık*, S. 1082, ss. 52-55.
- Kudret, C. (1987), *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, 5 Basım, C.2, İstanbul.
- Lewis, B. (1993), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Prof. Dr. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mardin, Ş. (1992), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 4. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Moran, B. (1995), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, 5. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özbalcı, M. (1985), “‘Hüküm Gecesi’ Üzerine”, *Türk Dili*; S: 406, ss. 164-169.
- Özdamar, Ö. (2008), *Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Kemal Tahir’in Romanlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Safa, P. (Tarihsiz), *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul
- Serdar, A. (2002), *Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Romanlarında Cinsellik*. Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, ss. 1064-1066.
- Yerasimos, S. (1987), *Az Gelişmişlik Surecinde Türkiye: Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşına (2. Kitap)*, (Çev.: Babür Kuztucu), İstanbul.